

TÜRKİYE’DE DÜNDEN BUGÜNE ÖZEL OKULLARA BİR BAKIŞ (GELİŞİM VE ETKİLERİ)

Dr. Selçuk UYGUN

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi

Eğitim Programları ve Öğretim (ESTT) Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye’de Tanzimat döneminden günümüze özel okulların gelişimi ve etkileri incelenmiştir. Özel okullar, geleneksel okul anlayışından farklı olarak, Batılılaşmanın başlangıcı sayılan Tanzimat dönemiyle birlikte yabancı ve azınlıkların öncülüğünde gelişmiştir. Yabancı ve azınlık özel okullarının, Türk eğitiminde yenileşme ve niteliğin artmasında olumlu etkileri olmuştur. Ancak bu okullar, dinî, siyasî, ekonomik, kültürel vb. yönlerden devletin politikasına aykırı etkinliklerde bulduklarından zararlı sonuçlar doğurmuşlardır. Cumhuriyet öncesinde bu okulların olumsuz etkilerine karşı devlet, ekonomik ve siyasî iktidarsızlığı yüzünden, köklü bir çözüm bulamamıştır. Bu çözüme Türk halkının ulusal bir Kurtuluş Savaşı verip tam bağımsız bir Cumhuriyet kurulduktan sonra ulaşılabilmiştir. Cumhuriyet sonrasında, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında, yabancı ve azınlıkların okulları, devletin gözetim ve denetimine alınmış ve bunların faaliyet alanları sınırlanmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan 1960’lı yıllara kadar özel okulların gelişimi durağandır. 1960’lı yıllardan sonra özel okullar konusunda yeni hareketlenmeler başlamış ve bu hareketlenme, özellikle 1980’lerden sonra, özel okullar lehine hızlanmıştır. Günümüzde, anaokulundan üniversiteye kadar, her düzeyde eğitim-öğretim veren özel okulların sayısı, her geçen gün artmakta ve devlet bu okulları teşvik etmektedir. Bugün, büyük çoğunluğu Türkler tarafından açılan özel okullarda öğrencilerin hemen hemen tümü Türk’tür. Bu okullar, eğitimde bir rekabet ortamı oluşturarak, nitelikli eğitim ortamları sağlayabilmekte ve bu yüzden de buralara rağbet –eskisi gibi- çok olabilmektedir.

***Anahtar sözcükler:** Özel öğretim, özel öğretim kurumları, özel okullar, özel okulların tarihi.*

ABSTRACT

In this research, the development of private schools, and its effects since Tanzimat (Reorganization) period in Turkey has been examined. Private schools, which are different from traditional school comprehension, developed after Tanzimat period, which is considered as becoming westernization, through leadership of foreign and minority groups. Private schools of foreign and minority groups had positive effects on feature improvement and modernization of Turkish education system. However, these schools have also harmful consequences because of their religious, political, economical, cultural, etc. structures, and their contrary activities to politics of government. Before Republic period, towards adverse consequences of these schools, government could not find any fundamental solution because its economic and political weakness. This fundamental solution is being reached after Turkish people national liberation war and complete its independent republic establishment. After Republicanism, especially first years of Republicanism, the schools of foreign and minority groups had been under supervision and inspection of government and

their activity fields had been restrictive. From the foundation of Republic until 1960's the development of private schools was steady. After 1960's, there are proceedings at private schools activities and these proceedings, especially after 1980's, accelerated in favor of private schools. Nowadays, from kindergarten to university, number of private schools that provide education-instruction in every level, increases every day and government is supporting these schools. Today, the students at private schools, that have been opened by the Turkish, are almost all Turkish. These schools are creating competitions in education, they are acquiring qualified education environments therefore the demands, and the popularity of these schools are getting higher as in the past.

Key words: Private education, private education institutions, private schools, history of private schools.

GİRİŞ

Genel olarak giderleri devlet bütçesinden karşılanmayan eğitim-öğretim kurumları, özel okul olarak adlandırılır. Devlet okulları dışında kalan, anaokulundan üniversiteye kadar eğitim-öğretim veren bu okulların sahipleri, gerçek kişiler veya yardım kuruluşları olabilir.

Günümüzde yerli ve yabancı, gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulmuş olup Millî Eğitim Bakanlığı'nın denetim ve gözetimi altında bir ücret karşılığında örgün eğitim-öğretim veren tüm özel okullar, esas olarak aynı yasal düzenlemeler içinde yer aldığından bunların birlikte incelenmesi gerekmektedir.

Türk eğitim tarihinde özel okulların gelişimi nasıl olmuştur? Bu tür okullar daha çok kimler tarafından, hangi amaçlarla açılmıştır ve bunların etkileri konusunda neler söylenebilir? Bu vb. sorular çerçevesinde özel okullar, neden-sonuç ilişkisi bağlamında yorumlanacaktır. Konu, iki başlıkta incelenecektir: 1- Cumhuriyetten Önce Özel Okullar 2- Cumhuriyetten Günümüze Özel Okullar.

1- CUMHURİYETTEN ÖNCE ÖZEL OKULLAR

Türk eğitim tarihinde ilk örgün eğitim-öğretim kurumu olan sıbyan mektepleri ve medreseler, geniş ölçüde vakıf statüsüne dayanması nedeniyle, devletin gözetim ve denetiminde olmasına karşın, resmî okul (devlet okulu) olmaktan çok, özel nitelikteki okullardır. 1924 yılına dek ayakta kalan bu kurumlar, özel durumlarından kaynaklanan nedenlerden dolayı bu araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Bunun nedeni ise, özel okul kavramının, bu çalışmada, daha çok "kamu

eğitimi"* ile birlikte ele alınmasıdır. Her ne kadar bazı padişahlar veya devlet adamları, okulların açılmasına doğrudan katkıda bulunmuşlarsa da bunu bir "kamu eğitimi" sorumluluğundan uzak, hayır işi veya dinsel-vicdani bir sorumluluk olarak görmüşlerdir.

Cumhuriyetten önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda, genel eğitimin bir kamu görevi olarak görülme başlanması 19. yüzyılın ortalarına rastlar.** Önceleri devlet yalnızca küçük bir zümrenin, askeri sınıfın ve yöneticilerin bir kısmının eğitimini üstlenmiş, bunun dışında kalan geniş halk kesiminin eğitimi, vakıf vb. şeklinde diğer özel ve tüzel kişilerin kurduğu kurum ve kuruluşlara veya kişilere bırakılmıştır. Bu anlamda özel öğretimin tarihi oldukça geriye götürülebilir. Ancak amaç ve işleyiş bakımından, bugünkü anlamda, özel okulların tarihini Tanzimat dönemiyle başlatmak yanıltıcı değildir.

Özel okulların, geçmişte varlıklı kişilerin, çocuklarına özel hocalardan ders aldırma geleneğinden hareketle ortaya çıktığı söylenebilir. Bunda dinî, kültürel, ekonomik vb. başka etkenler de dikkate alınmalıdır. Örneğin Batıda, okul reformunda önemli bir yeri olan özel okul

* "Kamu eğitimi", genel olarak devletlerin, ulusların, ilk ve ortaöğretim öğrencileri için yetiştirme sorumluluğunu yükledikleri eğitimdir (Öncül, 2000, 656).

** II. Mahmut'un 1824'te bir fermanla ilköğretimi zorunlu kılması, genel olarak yasal anlamda kamu eğitimi anlayışının bir sonucu olarak görülebilir. İfade biçiminden yalnızca İstanbul için ilköğretimi zorunlu gördüğü kesin olan bu fermanın illere de bildirildiği anlaşılmıştır. Ne var ki, İstanbul'da bile ferman 1939 yıllarına kadar yeterince uygulanamamıştır (Akyüz, 2001, 140).

niteliğindeki Cizvit Okullarının açılışı, dinsel kaygılar nedeniyle olmuştur (Kanad,1948, 259).

Batıda bugünkü anlamda kamu ve özel okul kavramlarının gelişmesinde, Sanayi Devriminin tetikleyici bir rolü vardır. Sanayi Devrimiyle birlikte burjuvazinin yükselişine koşut olarak özel öğretimin önemli bir gelişme gösterdiği görülür (Tan,1987,245). Burjuvazinin gelişmesiyle üst ve orta sınıf ailelerin çocukları, özel okullar aracılığıyla daha seçkin bir eğitim-öğretim alırken, genel olarak ihtiyaç duyulan iş gücünün yetiştirilmesi için de devlet eliyle kamu okulları oluşturulmuştur. Toplumsal kaynaklarla oluşturulan ve tüm çocuklara düzenli okuma fırsatı sağlayan kamu okullarının yanında, zaman zaman devlet bütçesinin de desteğini alan özel okullar, toplumsal seçkinlerin yetiştirilmesinde çoğu zaman öncülük etmiştir.

Türkiye’de özel okullar, Batılılaşma hareketinin başlangıcı sayılan Tanzimat’la (1839) birlikte yaygınlaşmaya başlamıştır. Türk eğitim tarihinde, bugünkü anlamda çerçevesi çizilen özel öğretimin resmî belgelerde yer almaya başlaması, 1856 Islahat Fermanına dayanmaktadır. Bu fermana göre azınlıklar, cemaat olarak, okul açma ve geliştirmeye izinli sayılmıştır. Daha önceleri, geleneksel eğitim anlayışına uygun olarak her camiîn yanında bir sıbyan mektebi veya medrese bulunabildiği gibi, diğer dinlere ait mâbetlerin yanında da o cemaatlara ait okulların varlığına dokunulmamıştır. 19. yüzyılın ortalarında genel eğitimin öneminin anlaşılmasına başlanmasıyla her cemaat ya da toplum, kendilerine ait okulları genişletmeye çalışmışlardır. Eğitim-öğretim ya da okul açma serbestliği öncelikle Rumlara, daha sonra sırası ile Ermenilere ve Yahudilere verilmiştir (Vahapoğlu, 1990, 51). Gerek 1856 Islahat Fermanı, gerek Türk eğitiminin ilk yasası olan 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, gerekse ilk Türk Anayasası olarak kabul edilen 1876 tarihli Kanûn-ı Esâsî, eğitim-öğretim işini serbest bırakmakla birlikte bunda devletin gözetim ve denetimini esas almıştır.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. maddesi şöyledir: “*Özel okullar, toplumlar ya da Osmanlı veya yabancı devletlerin uyuşundaki kişiler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak kurulan okullardır. Masraflarını kurucuları ya da bağlı oldukları vakıfları karşılar. Kurulmalarının şartları şunlardır:*

a) *Bu okulların öğretmenlerinin elinde Maarif Nezareti tarafından ya da mahallî*

eğitim idareleri tarafından verilmiş diplomaların bulunması,

b) *Bu okullarda terbiye ve ahlâk kurallarına ve politikaya (Devletin Politikası) aykırı ders okuturulmaması ve ders programları ve kitaplarının Maarif Nezareti ya da mahallî eğitim idaresi ve vali tarafından onaylanması,*

c) *Maarif Nezareti ya da mahallî eğitim idareleri ve vali tarafından izin verilmesi” (Mahmut C., 2002, 425).*

1876 tarihli Kanûn-ı Esâsî’de ise, eğitim-öğretim serbestliği şöyle ifade edilmiştir (Md:15-16): “*Öğretim işi serbesttir. Belirlenmiş olan kanuna uymak şartıyla her Osmanlı genel ve özel öğretime iznilidir ve bütün okullar devletin kontrol ve denetimi altındadır” (Tanilli, 1962, 15).*

Türk eğitim tarihinde özel okulların gelişim ve etkilerini, Osmanlı okul sistemi içinde ele almak gerekmektedir. Geleneksel Osmanlı okul sistemi içinde Tanzimat Fermanının ilanı (1839) bir dönüm noktasıdır. Bu yeni dönemde, daha önceden askeri okullarla başlayan eğitime yönelik iyileştirmeler ve düzenlemeler de yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda Batı örneğine uygun yeni tip okullar kurulmuştur. Ancak eskiye de dokunulmamıştır. Eski ve yeni okullar yan yana yaşatılmaya çalışılmıştır. Bu durum, eğitimde, dar anlamda okul sisteminde, çeşitliliğe neden olmuştur.

Tanzimat sonrası Osmanlı Devletinde okul sistemi üç ana başlık altında toplanabilir. Bunlar;

- a) Geleneksel okullar (medrese, mektep vb.),
- b) Yenileşme döneminde açılan ve devlete bağlı okullar (rüşdiyeler, idadiler, askeri okullar vb.),
- c) Müslüman olmayan cemaat teşkilatları ile yabancı misyon ve yabancı hükümetlere bağlı okullardır.

Tanzimat sonrası Osmanlı döneminde okul yapılanmasında görülen bu çeşitliliğin sayısını daha da arttırmak mümkündür. Bu tür bir yapılanmada eğitimde birliğin olmadığı açıkça görülmektedir. Okulların bağlı oldukları kurum ve kuruluşlara göre çok başlılık, dağınıklık ve tam bir düzensizlik söz konusudur. Buna paralel olarak okulların amaçları ve buralarda izlenen eğitim-öğretim, birbirinden farklıdır. Kuşkusuz bu dağınıklığın bir çok nedenleri vardır. Bunlardan en önemlisi, kamu eğitimi anlayışının tam kavranamamış olmasıdır. Devlet, eğitim verme sorumluluğunu yönetici-memur ve asker yetiştirmekle sınırlandırmıştır.

Bunun doğal sonucu olarak, çeşitli dinî guruplar ve topluluklar, eğitimlerini kendileri sağlama yoluna gitmişlerdir. Bu durum, özel okulların yaygınlaşmasını pekiştirmiştir. Özellikle azınlıklar ve yabancı devletler, Osmanlı sınırları içinde, kapitülasyonlar yoluyla verilen ayrıcalıklar nedeniyle, kısa zamanda ve çok sayıda özel okullar açmışlardır. Batı örneği esas alınarak, gelişmiş okul sistemi anlayışına uygun olarak açılan bu özel okullar karşısında, devletin açtığı yeni okulların sayısı ve etkisi ise oldukça sınırlı kalmıştır.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti sınırları içinde, en hızlı gelişen ve yaygınlaşan okullar, yabancı ve azınlık okullarıdır. Batılı devletler, çağın gerisinde kalan Osmanlı İmparatorluğunun geniş topraklara sahip olması ve buralarda yaşayan farklı ulusların varlığını göz önünde tutarak, açmış oldukları özel okulları vasıtasıyla, bundan yararlanma ve nüfuz sahibi olma politikasını izlemişlerdir. Özellikle bu devletlerin Hıristiyan ulusları kendilerine yakın hissetmelerinden dolayı, siyasî, dinî, kültürel, sosyal ve ekonomik çıkarları doğrultusunda kendilerine yarar sağlayacak özel okul açma ve açtırma girişiminde bulunmuşlardır. Bu yolla, Osmanlı ülkesinin her yanında yabancı ve azınlık özel okulları açılmıştır. Osmanlı Devletinin aldırılmazlık ve güçsüzlüğünden ya da hoşgörüsünden yararlanan yabancı devletler ve azınlıklar, özel okul açma ve açtırma konusunda âdetâ birbirleriyle yarışa girişmişlerdir.

Türk eğitim tarihinde “*Yabancı Okullar*”, “*Misyoner Okulları*”, “*Protestan Okulları*”, “*Azınlık Okulları*” vb. adlar altında tarihsel ve eğitsel yönleriyle ilgili yapılan çalışmalarda varılan ortak sonuç, özel okul statüsündeki bu okulların devletin eğitim politikası ya da amacından saptıkları ve devlet aleyhinde çeşitli etkinliklerde buldukları yönündedir. Bu okulların, genel eğitim verme amacından çok, kültür emperyalizminin taşıyıcıları (araçları) oldukları yönündeki düşünce de diğer bir ortak noktadır (Sevinç, 1975; Vahapoğlu, 1990; Tozlu, 1991).

Yahya Akyüz tarafından yayınlanan (1970, 121-130) iki arşiv belgesinde, Abdülhamid dönemindeki Protestan okulları konusunda ilginç bilgilere yer verilmiştir. Bu belgelerden ilki, Eğitim Bakanı Zühtü Paşa tarafından Padişahlık Makamı Baş Kâtipliğine gönderilen bir mektup ve ilişişinde bazı rakamsal bilgileri içeren bir defterdir. Bu belgede Zühtü Paşa, o tarihte (1890'lı yıllar) İmparatorluk sınırları içinde 392 Protestan ve

Amerikan okulu bulunduğunu; bunlardan 108'inin Abdülhamid döneminde, 284'ünün ise daha önce açıldığını belirtmiştir. Bu okulların hemen hepsinin kuruluşunda Amerikan Board Misyoner Örgütü vardır. Devlet adamlarının açılmasına göz yumdukları bu okullar, özellikle Doğu Anadolu'da köylere kadar yayılmış ve her türlü devlet denetimine karşı çıkmışlardır. Bu okulların öğrencilerinin çoğunluğu, Müslüman ailelerin çocuklarıdır. Müslüman halkın, çocuklarını bu okullara vermesinin nedeni şöyle açıklanmıştır: “*İslâm okullarında okutulan derslerin sayısı çoktur, oysa yabancı okulların programları hem sade hem de çocuklar için daha yararlıdır.*” Zühtü Paşa'ya göre bu okulların üç amacı vardır: “*Türkiye’de Protestanlığı yaymak, halkın merkezi yönetime olan bağlılığını sarsmak ve öteki yabancı, özellikle Fransız okullarının kültürel etkisi ile mücadele etmek.*”

Akyüz (1970,121-130), aynı yerde yayınladığı ikinci belgede ise, Anadolu Genel Müfettişi Şakir Paşa'nın 4 Aralık 1314 (1898) tarihinde Amasya'dan Padişahlık Makamı Baş Kâtipliğine gönderdiği bir rapordan söz etmektedir. Bu rapor da, Müslüman Türk ailelerinin çocuklarını niçin yabancı özel okullara gönderdiğini açıklar niteliktedir. Şakir Paşa, bu raporda Protestan okulları ile diğer yabancı okulların zararlı etkinliklerine karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiğini açıklarken şu öneride bulunmuştur: “*Anadolu’da Türk sanat okulları açılmalıdır.*” Şakir Paşa'nın bu önerisinden de anlaşılıyor ki, Anadolu'da yeterli sayıda Türk okulu yok, olanlar da bireyleri hayata hazırlamamaktadır. Oysa yabancılara ait özel okullar, sade ve yararlı bilgileri öğrettikleri için, Türkler tarafından da tercih edilmektedir.

Mutlakiyet dönemi başlarında İzmir Rüşdiyesinde okuyan H. Ziya Uşaklıgil'in azınlık ve yabancıların okulları ile Türk okullarını karşılaştırdığı şu anısı, bu okullara olan ilginin nedenlerini daha da açıklayıcı niteliktedir: “*O dönemde İzmir’de Ermenilerin ve Rumların bir çok bilgi kurumlarından başka lise derecesinde birer çok büyük, mükemmel okulları vardı ki her türlü öğretim araçları ile tamamlanmış oldukları gibi, her birinin iktidarları, liyakatları ile tanınmış öğretmenleri vardı. (...) Musevîlerin okulu ise, hepsinden çok dikkate değer olanıydı. Bu Alliance İsrailite Mektebi garip bir rastlantı ile tam Rüşdiye mektebinin karşısında idi. Böyle biri yüksek, büyük yüzü ile, öteki bodrum katı yarım bırakılmış tek*

katlı küçük ve utangaç görünüşüyle karşı karşıya dururken, birinden tatil saatinden alay alay yüzlerce Musevî çocuğu dalgaları taşıdığı sırada, ötekinden mevcudu nihayet yüze zor varan Türk çocuklarının seyrek kafileleri etrafa dağılırdı. Bu zıtlık, pek açıcı bir dille hali anlatırdı. Sonraları, burada öğretmen olan sekiz on kişiyi tanıdım. Rahiplerin (öğretmenlerin) arasında Kimyada, Fizikte, Kozmografyada, Matematikte geniş iktidar sahipleri vardı ki, okulun mükemmel laboratuvarlarında ve rasathanelerinde bir yandan öğrencilerine bilimin aydınlığını verirken, bir yandan kendileri incelemelerine devam ederlerdi. Alliance İsrailite'in bir çok öğretmenleri Paris merkezinde öğrenimlerini bitirince gönderilmiş, mesleklerine âşık, zekâlarının ve milletine yararlı olma sevdasının kıvılcımlarıyla gözleri ışıldayan gençlerdi” (Akyüz, 2001, 224). Uşaklıgil'in de belirttiği gibi azınlık ve yabancıların açtıkları özel okullar, modern ve nitelikli eğitim-öğretim kurumlarıdır ve buralarda görev alan öğretmenler de iyi yetiştirilmiş idealist insanlardır.

Yabancılar ve azınlıklara ait bu özel okullar, öğrencilerine hayatta başarılı olacakları bilgi ve becerileri vermenin yanında devletin politikasına aykırı olarak devletin bütünlüğünü ve bağımsızlığını sarsıcı propaganda ve telkinlerde bulunmuşlardır. Yabancı devletler, köylere kadar yayılan bu okulları ile Osmanlı topraklarında nüfuz sahibi oldukları gibi, buralarda verilen Türk düşmanlığı fikrinin yaygınlaştırılması yoluyla da yüz yıllarca bir arada yaşamış, kültürel yönden pek çok ortak değer geliştirmiş toplumlara, Türklere düşman etmiştir. Hatta akraba Türk toplulukları bile, birbirlerine düşürülmüş; ülke çeşitli toplulukların bağımsızlık mücadelelerini verdikleri kamplar alanına dönüştürülmüştür. Arap bölücü hareketinin liderlerinden Refik Rızık Sellüm'un Osmanlı Divan-ı Harbi huzurunda verdiği ifadesi, bu okulların olumsuz etkileri konusunda oldukça anlamlıdır: “Ben Fransız mekteplerinde okudum. Bugün Suriye, Irak ve Lübnan'da eşraf ve ağaların çocukları Cizvit mekteplerinde okur. Öteki Arap diyarlarında ise İngilizce hakimdir. Onlar ya İngiliz mekteplerinde ya Amerikan kolejlerinde okurlar. Hepsinin gayesi Türkler hakkında benim sahip olduğum bilgileri telkin etmektir. (...) Zannediyorum ki, bizim hatamıza bizden sonrakiler de ister istemez düşeceklerdir” (Vahapoğlu, 1990, 51).

Yabancılar tarafından açılmış bulunan bu özel okullar, daha önce de belirtildiği gibi, Türkler

arasında da, bütün bu zararlarının bilinmesine karşın, büyük rağbet görmüştür. Çünkü buralardan mezun olanlar, yabancı dil bilmeleri, devletin ihtiyaç duyduğu niteliklere uygun ve serbest piyasa gereksinimlerine yönelik olarak üretimi kişilik sahibi olmaları vb. özellikleri yönüyle daha yetkindirler. Dolayısıyla, eğitimden yarar sağlama düşüncesinde olan veliler çocuklarını yabancılar tarafından açılmış özel okullara göndermişlerdir. Böylece, bu okullar aracılığıyla, Müslüman-Türk topluluklarının merkezi idareye bağlılığı azaltılırken, azınlıkların bağımsızlık duyguları artırılmıştır.

Devlet, yabancı okulların olumsuz etkilerinin farkındadır. Ancak hükümetler, bu okulların zararlı etkilerini önleme konusunda güçsüz kalmıştır. Bu okulların nasıl kurulup, eğitim-öğretim vereceği ve öğretmenlerinin atanması ve ders programlarının içeriği konusunda devletin denetim ve gözetiminde olması gerektiği, daha önce de ifade edildiği gibi, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde belirlenmiştir. Ancak bu hükümler, çoğu zaman, yazılmış olmaktan öteye geçmemiş ve yabancılar ait özel okullar, devlet denetiminin dışında kalmıştır. Akyüz'ün (1970, 121-130) açıkladığı belgede, Zühtü Paşa bu okulların denetimsizliğine ilişkin çaresizliği şöyle betimlemiştir: “Adı geçen okullarda okutulan kitaplar, programlar hükümetçe bilinmiyor ve teftiş yapılamadığından, yabancılar tam bir fırsat ve meydan bularak, şayet bir derceye kadar meslek ve tuttukları yolun ve davranışlarının gerçek yüzünü birazcık olsun anlamlamak amacıyla hükümet memurları ve eğitim müfettişleri okulun birisine gitmek isterlerse, okula kabul edilmedikten başka, müdür, kurucu ve öğretmenlerin bağlı oldukları konsoloshanelere ve oradan elçiliklere başvurulması gerektiğini söyleyerek teftiş kapısını kapattıkları ve cevap vermekten kaçındıkları, hergün rastlanan olaydır.”

Yabancı ve azınlıklara ait bu özel okulların zararlı etkinliklerini önleme konusunda devlet, etkili olmasa da, bazı çalışmalarda bulunmuştur. Bunlardan biri, devlet eğitimini yaygınlaştırmak ve Türklerin de özel okul açma girişimlerini teşvik etmektir. Tanzimat döneminde Türklerin yaptığı özel öğretim ya da Türklerin açtıkları özel okullar hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Türk Maarif Tarihi yazarı Osman Ergin (1977, 508), Tanzimat döneminde özel okulların açılıp açılmadığı, açılmışsa da adları ve sayılarının anlaşılamadığını belirttiğinden sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Türk özel okullarının

açılmamasının ya da sayılarının çok az oluşunun sebebi, Türk ve İslâm unsurunun her şeyi hükümetten beklemesidir.” Ergin’in bu yorumunu tartışmalı bulan Yahya Akyüz (2001, 160) ise, “Türk-İslâm unsurunun yüzyıllarca özel gelirlerle (vakıf yoluyla) okullar kurduğunu ve Türk toplumunun eğitiminin geniş ölçüde bu şekilde sağlandığını” belirtmiştir. Akyüz’e göre, “Tanzimat döneminde Türklerin, özel okul açma konusunda çekimser kalmalarının asıl sebebi, yeni ortaya çıkan, ticari amaçlı yani para kazanmak için okul açma düşüncesini yadırgamaları olabilir.” Ergin ve Akyüz’ün bu yorumlarına ek olarak şöyle bir değerlendirme de yapılabilir: Bu dönemde Türk-İslâm unsuru, sosyo-ekonomik yönden geridir; Sanayi Devrimi sonrası, Batıda üretim ilişkileri içerisinde gelişen yenilik hareketlerinden geç haberdar olmuş ve bu yüzden de Türklerin Batı örneğine uygun özel okul açma girişimleri gecikmiş olabilir. Bu dönemde az sayıda olan varlıklı aileler ise, geleneksel olarak süre gelen mektep ve medreselere verdikleri ekonomik destekle eğitim işine katkıda bulunmuşlardır. Çünkü, o yıllarda Türk-İslâm unsurunun modern nitelikteki Batı örneğine uygun özel okullar hakkında yeterli bilgi ve görgüsü yeterince gelişmemiştir.

Tanzimat’ın “eğitim yoluyla Osmanlılık” politikasına uygun olarak 1868’de açılan Galatasaray Sultanisi, Türklerin açtığı ilk özel okuldur. Okulun, özel girişimci Türkler tarafından açıldığını söylemek güçtür. Çünkü okul, devlet desteği ile açılmıştır. Amacı, “Osmanlılık” bilincine uygun tipte insanlar yetiştirmektir. Onun için burada birbirinden din, ırk vb. yönden farklı olan toplulukların çocukları okuyabilecektir (Ergin, 1977, 482-486). Bu yönüyle okulun, laik görünümlü bir yapısı vardır. Okulun bu özelliği yüzden, ilk zamanlar, farklı dinlere ait toplumlar tarafından okula fazla ilgi gösterilmemiştir. Özellikle Yahudiler, çocuklarını bu okula göndermekten çekinmişlerdir. Çünkü onlara göre bu okul, çocukların dinî hislerini azaltıcı nitelikte bir eğitim-öğretim vermektedir. O yıllarda eğitimin hangi toplumda olursa olsun dinsel içerikli olduğu gerçeği de unutulmamalıdır. Okula fazla rağbet gösterilmemesinin bir nedeni de, ücretlerin yüksekliğidir. Bu yüzden olsa gerek, Sultanî’nin ilk açılışında üç yüz öğrencinin yarısının, buraya ücretsiz alınması kararlaştırılmıştır. Azınlıklar içerisinde bu okuldaki en çok yararlananlar Bulgarlardır. Türklerden ise, zengin ve seçkin ailelerin çocukları buraya devam etmiştir.

Özel girişimciler tarafından açılan ilk Türk özel okulu, 15 Ocak 1884’te İstanbul’da Rüşdiye düzeyinde açılan “Şemsülmaarif” adındaki okuldur (Akyüz, 2001, 220). Okulun kurucusu ve müdürü öğretmen Abdi Kâmil, İstanbul Süleymaniye’deki taş mektepte üç dört sene yeni yöntemi (usûl-i cedîd) tecrübe ettikten sonra halktan, özellikle aristokrat sınıftan çok rağbet görmüş ve bunun üzerine bu okulu açmıştır (Ergin, 1977, 951-954).

1903 yılında İstanbul’da ilk ve orta düzeyde 28 özel Türk okulu ve buralarda 4500 kadar öğrenci bulunmaktadır. Türklerin özel okul açma girişimleri İstanbul’dan önce başta Selanik olmak üzere, bazı Rumeli kentlerinde başlamıştır. Çünkü buralarda Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi azınlıkların özel okullarıyla hemen her millettten yabancı özel okulların bulunması ve onların daha iyi eğitim-öğretim yapmaları, Türk özel okulların gelişmesine ve Türk öğretmenlerinin uyanmasına ve çocukları uyandırmalarına sebep olmuştur (Akyüz, 2001, 220).

II. Meşrutiyetin ilanı ile geniş bir özgürlük ortamı oluşmuştur. Bu özgürlük ortamında özel okul açma girişimleri de artmıştır. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra, Türk özel öğretimini geliştirmek, yabancı özel okullardan Türk çocuklarını kurtarmak için bazı dernekler kurulmuştur (Akyüz, 2001, 252). Örneğin 1909’da *Osmanlı İttihat Mektepleri Cemiyeti* kurulmuş, Türk özel okul kurucuları da bir araya gelerek *Osmanlı Mektepleri Tevhid-i Mesaî Cemiyeti* adında İstanbul’da bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgütün kurucuları, Türk özel okullarından mezun olanlara idadî (lise) öğretimini de özel olarak yaptırmak için *Mekâtib-i Hususiye İdadîsi* adıyla bir okul açmıştır (1911).

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yabancı ve azınlıklara ait özel okulların zararlı etkileri bilindiğinden, bu dönemde Türklerin özel okul açma girişimleri, devlet tarafından desteklenmiştir. Örneğin 1915 tarihli “*Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*”nde (Özel Okullar Genelgesi) Türklerin özel okul açma girişimleri teşvik edilirken, yabancı ve azınlık özel okullarının devletin gözetim ve denetimine girmesi yönünde önlemler alınmıştır (Özkaya, 1993, 7).

Genel olarak Cumhuriyet öncesi dönemde, özel okullara ilişkin bazı değerlendirmeler şöyle yapılabilir:

- Türkiye’de, bugünkü anlamda özel okulların öncülüğünü yabancı ve azınlıklar yapmıştır. Onların açmış oldukları özel okullarda,

genelde devlet politikasına aykırı bir eğitim-öğretim verilmiş ve bunun sonucu olarak da bazı özel okullar, iyi bir eğitim-öğretim kurumu olmalarının yanında devletin bütünlüğü için zararlı unsurlar haline gelmiştir. Ülkede geniş ölçüde yayılan bu okulların karşısında devlet okulları ve Türklerin açtığı özel okullar, oldukça yetersizdir. Bu kurumların zararlı etkilerine karşı hükümetler, gerekli önlemleri alıp uygulamada güçsüz kalmışlardır. Bunun nedenlerinden bazıları şöyledir: Devlet ekonomik bakımdan güçsüzleşmiş ve halkın eğitim ihtiyacını karşılayamamıştır. Bu yüzden devlet, kapitülasyonların da etkisiyle, yabancı ve azınlıklara tanıdığı eğitim-öğretim hürriyetini gözetim ve denetim altına alamamıştır.

- Yabancı ve azınlıklara ait özel okulların Türk eğitimine önemli katkıları da olmuştur. Bunlardan bir kaçı şöyle sıralanabilir: Eğitimde “Usûl-i Cedîd” hareketi yaygınlaşmıştır. Yeni okul sistemleri oluşmuştur. Türkler de özel okul açma girişimlerinde bulunmuşlardır.

2- CUMHURİYETTEN SONRA ÖZEL OKULLAR

Osmanlı Devletinin çöküşü ve Türk topraklarının işgalini gören Türk milleti, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde, bir Kurtuluş Mücadelesi başlatmıştır. Bu süreçte yabancı ve azınlıklara ait bazı özel okulların olumsuz etkileri yoğun tepki toplamıştır. Anadolu'nun en ücra köşelerinde bile rastlanan bu okullar içinde Millî Mücadele aleyhinde en yoğun çalışmaları Merzifon Amerikan Kolejidir. İçişleri Bakanı A. Fethi Beyin Mecliste verdiği bilgilere göre, yapılan incelemede bu Kolejin, Rum tahrikleri ve planlarının ocağı ve Pontusçuluk için kurulan bir “siyasî kulüp” olduğunu göstermiştir. Kolejin Türkçe öğretmeni Zeki Bey, Pontus gizli örgütünü hükümete bildirdiği için bizzat kendi öğrencileri ve Kolejin Rum öğretmenleri tarafından öldürülmüştür (Akyüz, 1978, 218). Yabancı ve azınlıklara ait özel okullar, azınlık milliyetçiliğini körüklerken, bir yandan da yabancı devletlerin siyasî nüfuz aracı olmuşlardır (Vahapoğlu, 1990; Tozlu, 1991). Bu okullar konusunda yeni devletin kurucuları, sağlam önlemler alma gereğini duymuşlardır.

Zararlı eylemleri nedeniyle sık sık kapatılmaları istenen yabancı okullar hakkında Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi, Şubat 1921'de Mecliste şöyle demiştir: “*Bazı sakıncaları olmasa, bütün Türkiye içinde tek bir yabancı okul bırakmam. Fakat bu bir içişleri sorunu olduğu kadar bir dışişleri sorunudur... Amerikan okullarını*

kapattığımız gün Amerika üzerinde bunun akisleri ne olacaktır, bunu düşünmemiz gerekmektedir. İtalyan okullarını kapattığımız zaman aynı şekilde ortaya çıkacak sonuçları dikkate almalıyız. Demek ki, elimizde bir çare vardır, o da, okullarımızı, ailemizi yabancı okullara ihtiyaç bırakmayacak şekilde yükseltmektir. Kendi okullarımız gerekli bilim ve eğitimi sağladı mı, emin olunuz bir tek aile, çocuklarını yabancı okullara göndermez” (Akyüz, 1978, 219).

Millî Mücadeleden zaferle çıkan Türk milleti, 24 Temmuz 1923'te imzalamış olduğu Lozan Andlaşmasıyla tüm dünyaya zaferini ve bağımsızlığını ilan etmiştir. 21 Kasım 1922'de başlayan Lozan görüşmelerinde en çok tartışma yaratan konulardan biri de yabancı ve azınlık okulları konusu olmuş ve bu konularda daha önce yapılmış hatalara düşülmemeye çalışılmıştır. Bu antlaşmada yabancı ve azınlıkların öğretim haklarıyla ilgili maddeler “*Azınlıkların Korunması*” başlığı adı altında toplanmıştır. Bu maddelere göre, yabancı ve azınlıkların okulları, devletin denetim ve kontrolü altına alınmış ve bunlarla ilgili bazı sınırlılıklar getirilmiştir (Özbek, 2000, 129-141).

Millî Mücadelenin önderi ve Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, bağımsızlığın korunması ve Cumhuriyetin geleceği için eğitime büyük önem vermiştir. Ona göre, eğitim millî olmalı ve Türk çocukları Türkiye'nin bağımsızlığını koruyacak, Cumhuriyeti koruyup yükseltecek biçimde yetiştirilmelidir (Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler, 1946, 4). Atatürk'e göre, Cumhuriyetten önce izlenen eğitim politikaları ve programlar da belirsizdir. Eğitimde birlik ve beraberlik, ortak bir amaç yoktur. Bu olumsuz etki, yabancı ve azınlıklara ait özel okullarda daha belirgindir. Eğitimimiz yabancı unsurların etkisi altında kalmıştır.

Eğitimi, yabancı unsurların etkisinden kurtarmak için birbirini izleyen çeşitli düzenlemelere gidilmiştir. Cumhuriyetin başlarında Atatürk'ün görüş ve direktifleri doğrultusunda yapılan düzenlemelerden en önemlisi, 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanununun çıkarılmasıdır. Bu kanunla, özel okullar da dahil olmak üzere, tüm okullar Maarif Vekaletine bağlanmıştır. Bunun yanı sıra Öğretim Birliği, yetiştirilecek tüm bireylerin aynı amaca yönelik olmasını sağlamıştır. Bu amaç, “*milletin fikir ve hissi itibarıyla birliğini sağlamak*”tır (Ünder, 1999, 79-94). Bu kanundan sonra çıkarılan genelgeler ve yeni düzenlemeler, millî beraberlik

ve bütünlük fikri gözetilerek hazırlanmıştır. Genelgede, Türk devletini yıkıcı, toprak bütünlüğünü zedeleyici, Türk tarihini küçük düşürücü ve yabancı devlet propagandası yapan faaliyetler yasaklanmış; Türkçe, tarih ve coğrafya derslerinin, Türk öğretmenler tarafından okutulacağı belirtilmiştir (Özbek, 2000, 139). Eğitimde birlik ilkesi doğrultusunda değişmez bir politika izleyen Türkiye Cumhuriyeti, yabancı ve azınlıklara ait özel okullar konusunda uzun yıllar hassasiyetini korumuştur. Cumhuriyet öncesi açılmış yabancı okulların faaliyetleri kontrol altına alınıp genişlemeleri önlenirken, yenilerinin de açılmasına izin verilmemiştir.

Eğitimde birlik ilkesini gerçekleştirebilmek için her tür ve düzeydeki eğitimi üzerine alan devlet, dolayısıyla eğitimin maliyetini de üstlenmiştir. Ancak devletin ekonomik yönden yetersizlikleri vardır. Bu yüzden alınan çeşitli tedbirlerin yanında özel girişimcilerin de devlete destek sağlamaları istenmiştir. Bizzat Atatürk 1 Kasım 1925'te yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir: *“Büyük Millet Meclisinin ve Cumhuriyet Hükümetinin büyük çalışma ve gayret gösterdiği bilinmekle birlikte bilim ve öğrenimin feyiz ve nuruna olan genel ilgiyi karşılamaktan henüz uzaktır. Önümüzdeki sene için devletçe yapılabilecek büyük fedakarlığı rica ederken, varlıklı kişilerden olan vatandaşlarımıza da himayeye muhtaç olan çocuklarımızı özel girişimleriyle okutup yetiştirmelerini önemle tavsiye ederim”* -1 Kasım 1925 TBMM İkinci Dönem Üçüncü Toplantı Yılıni açarken- (Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler, 1946, 27). Türkiye Cumhuriyeti ve onun kurucusu Mustafa Kemal Atatürk özel okullara değil, gerçek amacından saptırılmış “özel okulluğa” karşıdır.

Atatürk'ün de işaret ettiği gibi, eğitim içinde özel girişimcilerin desteğini de almak isteyen devlet, hükümet ve özel sektörün ortak girişimi ile 31 Ocak 1928'de *Türk Eğitim Derneği*'nin (TED) kurulmasına öncülük etmiştir. Bu derneğin ilk yönetmeliği, derneğin amacını ve üstlendiği sorumluluğun büyüklüğünü açıkça yansıtır. Bu yönetmeliğe göre TED, maddî olarak eğitim olanağı bulamayan zeki ve başarılı öğrencilerin barındırılacağı yurtlar kuracak ve böylece Anadolu'nun yoksul çocuklarının, yurtlarında barınma imkanı sağlayıp çeşitli ihtiyaçlarını karşılayarak, eğitimlerine destek verecektir. Aynı zamanda yüksek eğitime devam eden, ancak maddî

olanakları bulunmayan öğrencilere burs olanakları sağlayacaktır (TED Tarihçesi, 2003).

Cumhuriyetin ilk yılları, yabancı okulların bir kısmının kapatıldığı veya tamamının da kontrol altına alındığı ve Türk çocuklarının yabancı dilde eğitim-öğretim veren modern Türk okulları bulamadığı bir dönemdir. Bu nedenle TED'in amaçlarından biri de Türk çocuklarının yabancı okullara başvurmak zorunluluğundan kurtaracak okullar açmaktır. Bu amaçla Mayıs 1931'de Ankara Yenisehir'de (bugünkü kolejin bulunduğu yerde) ilk olarak bir anaokulu açılmış ve ardından, aynı yerde, bugünkü kolejin orta kısmı devreye girmiştir. Daha sonra Ankara Koleji olacak olan bu okulun lise kısmının açılması için ise, 19.07.1935'te bütçeden ödenek ayrılmıştır. Derneğin Bursa Kız Lisesi ise, 1931'de açılmıştır. Mart 2003 tarihi itibarıyla bu derneğin (TED'in), kolej niteliğinde 16 okulu bulunmaktadır (TED Tarihçesi, 2003). Türkiye'de Türk Eğitim Derneğinin çalışmaları ve diğer özel birkaç girişimin dışında özel okulların gelişimi 1960'lı yılların ortalarına kadar durağan bir gelişim göstermiştir.

Türkiye'de 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle özel okullar konusunda yeni hareketlenmeler başlamıştır. Anayasanın 21. maddesinde, eğitim ve öğretimin devletin gözetim ve denetimi altında serbest olduğu belirtilerek özel okullar kabul edilmiş ve bunların bağlı oldukları esasların, devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak kanunla düzenleneceği de hükme bağlanmıştır. Böylece bu kanun, eğitim ve öğretimin, devletin gözetim ve denetimi altında serbest olması gerektiğini, eğitim ve öğretimin hiçbir şekilde devlet tekeline alınmayacağını açıkça vurgulamıştır.

Anayasanın özel okullar ile ilgili düzenlenmesini istediği yeni bir kanun çıkmadan 1962'de ilk özel yüksek okulun açılması sonucunu doğurmuştur. Özel yüksek okulların sayısı 1969'da 44'e yükselmiştir (Dikmen, 1971, 9). Anayasanın özel okullar konusunda sağladığı hakkın öncelikle özel yüksek okullarla uygulamaya geçilmesinin neden ve sonuçları ilginçtir: Devletin sağladığı yüksek öğrenim olanakları sınırlı olduğundan arz-talep ilişkisi doğrultusunda serbest girişimciler, tercihlerini, daha çok, özel yüksek okul açma yönünde kullanmışlardır. Ancak yüksek okulların üniversite sayılıp sayılmadığı yönündeki kuşku bu okulların meşru olup olmadığı yönünde tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Çünkü Anayasada üniversitelerin devlet eliyle ve kanunla

kurulabileceği hükmü vardır. Bu yasal belirsizliğin yanı sıra bu okullarla ilgili siyasî, ahlâki, fırsat eşitliği vb. tartışmalar da yapılmıştır (Dikmen, 1971). Şubat 1971’de özel yüksek okullar, Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılmışlardır.

1961 Anayasası’nın öngördüğü kanun, “625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu” adı altında 8 Haziran 1965’te çıkarılmıştır. Daha önceden açılan özel yüksek okullar, kapatılmalarına kadar bu kanun çerçevesinde hareket etmişlerdir. Ancak bu okullar, Anayasa Mahkemesi tarafından üniversite niteliğinde görülüp kapatılmıştır. 18 Aralık 1965’te yürürlüğe giren Özel Öğretim Kurumları Kanunu, oldukça ayrıntılı hazırlanmıştır. Türk, yabancı, azınlık vb. tüm özel okullar bu kanun çerçevesinde ele alınmıştır. Bu okulların uymak zorunda oldukları genel amaçlar, temel ilkeler, sistem içindeki yerlerinin tayini, görevlendirecekleri öğretmenlerin nitelikleri, okul binaları ve tesisleri, eğitim araç ve gereçleri, eğitim ve öğretim alanındaki görev ve sorumlulukları ayrıntılı olarak belirlenmiştir. 14 Haziran 1973 tarihli 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu hükümlerine uygun eğitim-öğretim vermek zorunda olan bu okullar, yasal olarak tamamen devletin kontrol ve denetimi altındadır.

Özel okullarla ilgili ikinci hareketlenme 1980’li yılların ortalarında başlar. 1982 Anayasası da 27. ve 42. madde hükümleri çerçevesinde 1739 ve 222 sayılı kanunlar ile 625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu gereğince, özel öğretim kurumu açmayı serbest bırakmıştır.

1961 Anayasası’na göre üniversiteler tamamen devletin tekelinde görülürken; 1982 Anayasası, üniversitelerin devlet tarafından kurulacağını belirtmekle birlikte, bazı şartlarla “vakıflar” tarafından da kurulabileceğini öngörmüştür (Hatipoğlu, 2000, 511-516). Özellikle 1985’den sonra kanun, genelge vb. niteliğindeki düzenlemeler ile özel okullar devletçe de açıkça teşvik edilmiştir.

1985 sonrası özel okulları teşvik edici nitelikteki bazı önemli düzenlemeler şöyle özetlenebilir (625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu, 1994):

- 9.1.1985 tarih ve 3236 Sayılı Kanunla yabancı uyruklu öğrencilerin devam edebileceği milletler arası öğretim kurumlarının yabancı uyruklu gerçek ve tüzel kişiler tarafından, doğrudan veya Türk vatandaşlarıyla ortaklık yolu ile 6224 Sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çerçevesinde açılmasına imkân sağlanmıştır.

- Özel öğretim kurumlarının açılış, işleyiş, yönetim ve eğitim-öğretim bakımından bağlı olacakları esasları belirleyen yönetmelik 23.6.1985 tarihinde çıkarılmış; daha sonra bu yönetmelik 7.9.1991 tarihinde değiştirilerek iyileştirilmiştir. Doğrudan özel okullarla ilgili çıkarılan bu yönetmelikler, özel öğretim kurumlarının işleyişini düzenlemiş ve böylelikle de bu okulların yaygınlaşması için kolaylık sağlamıştır.

- 2.6.1988 tarih ve 326 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile özel öğretim kurumlarının öğrenci ücretlerinde serbestliğin sağlanmasında önemli bir aşama katedilmiştir.

1985 sonrası özel öğretim kurumları üzerinde yapılan düzenlemeler, daha önce de belirtildiği gibi, hep bu kurumların gelişmesi ve yaygınlaşmasını teşvik edici niteliktedir. Bu düzenlemelerle yabancılara ait özel okullara da belli esaslar içinde kapasitelerini arttırabilmeleri, yeni bina yapabilmeleri vb. yönde kolaylıklar sağlanmıştır.

Özel öğretim kurumlarını yakından ilgilendiren önemli bir düzenleme de *Avrupa Birliği Uyum Yasaları* çerçevesinde yapılan değişikliklerdir. 3.8.2002 tarih ve 4771 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunda, vakıflara ait özel öğretim kurumlarına ilişkin düzenleme şöyledir: “*Cemaat vakıfları, vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın, Bakanlar Kurulu’nun izniyle dinî, sosyal, eğitimsel, sıhhi ve kültürel alanlardaki ihtiyaçlarını karşılamak üzere taşınmaz mal edinebilirler ve taşınmaz malları üzerinde tasarrufta bulunabilirler*”-m.4,f A- (T. C. Resmî Gazete, 2 Ağustos 2002, Sayı: 24841, 1-10).

Lozan Andlaşması’ndan sonra Cumhuriyetin ilk yıllarında yabancı ve azınlık okullarına mülk edinme ve malları üzerinde tasarrufta bulunma vb. konularda getirilen kısıtlayıcı önlemler, 1985 sonrası yapılan değişiklikler ve en son çıkarılan 4771 sayılı yasa ile kaldırılmıştır. Böylece, devletin gözetim ve denetimi esas olmak üzere yabancı ve azınlıklara ait özel öğretim kurumlarının önündeki hemen hemen tüm engellerin kalktığı söylenebilir.

Özel okullar, geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışmalı kurumlardır. Bu tartışmalara rağmen özel okullara ilgi Türk eğitim tarihinde her zaman var olan bir olgu olarak değerlendirilebilir. Günümüzde aileler, çocuklarını özel okullarda okutmayı tercih etmektedir. Bu tercihin en önemli nedeni ise bu okulların kamu okullarına göre daha iyi görünmeleridir. Bir araştırmada, “veli değerlendirmesine göre en iyi 10 okulun 7’si,

öğrenci değerlendirmesine göre en iyi 10 okulun 8'i, sportif ve sosyal tesislere sahip en iyi 10 okulun 9'u, üniversite sonuçlarına göre en iyi 10 okulun 7'si, özel laboratuvar olanaklarına göre en iyi 10 okulun 8'i özel okuldur" sonucu elde edilmiştir (Erdoğan, 2002, 4).

Başka bir araştırmanın bulgularında Türkiye'de en iyi üniversitelerin en iyi fakülte ve bölümlerine Fen Liseleri, Anadolu Liseleri ve Özel Liselerden mezun olan öğrencilerin yerleştiği görülmüştür. Bu araştırma bulgularına göre, normal devlet liseleri, meslek liseleri ve teknik liselerden mezun olmuş ve yüksek nitelikli üniversite, fakülte ve bölümlerine yerleşmiş öğrencilerin oranları oldukça düşüktür (Köse, 1997, 261-270). Türkiye'de üniversiteye yoğun bir talep vardır. Sınırlı sayıda öğrenciye okuma fırsatı sağlayan üniversitelere özel veya özel nitelikteki okulların öğrenci sokması, eğer bir başarı olarak görülürse, bu onların başarısıdır ve buralarda vb. nedenlerden dolayı aileler çocuklarını okutmak istemektedir. Çünkü onlara göre, çocuğun başarısı okula bağlıdır. Özel okullar bu vb. nedenlerden dolayı ilgi görmektedir. Ancak özel okul fiyatlarının yüksekliği, bir çok ailenin çocuklarını bu okullarda okutamamasına neden olmaktadır.

2002-2003 Öğretim Yılı için özel okul ücretleri ortalama 7-9 milyar arasında değişmektedir. Dördüncü dereceden bir öğretmenin aylık maaşının 490 milyon olduğu düşünülürse (Eylül 2002), bu okulların ekonomik düzeyi iyi aile çocuklarına hitap ettiği görülür. Halkın ekonomik düzeyine paralel olarak bu okullara ilgi artmaktadır. (Vatan Gazetesi, 4 Eylül 2002, 19 ve aynı gazete 7 Eylül 2002, 17).

Türkiye'de, özel okullara esas olarak orta ve üst sınıfa mensup ailelerin çocukları gitmektedir. Ancak, özellikle son yıllarda, enflasyon ve ardından gelen ekonomik krizler nedeniyle orta sınıf aileler çocuklarını özel okula gönderemez hale gelmiştir (İTO, 1997, 14). Bu olumsuzluktan hem veliler hem de özel okullar zarar görmüştür.

1980'lerden sonra sayısal olarak gelişen özel okullar (kolejler), 1990'lardan sonra öğrenci kapasitelerini dolduramaz olmuşlardır. Çünkü özel okulların, finans sektörüyle olan bağlantıları kuvvetlidir. Daha önce de belirtildiği gibi, halkın gelir seviyesinin düşmesi ve ekonomik krizler bu okullara olan talebi, velilerin ilgi ve isteğine rağmen, düşürmüştür. Özel okullar tarafından düzenlenen panel (1997,1999), sempozyum (2002) vb. toplantılarda bu okulların devlet tarafından desteklenmesi ve Türk eğitim sistemi içinde özel okulların daha üst seviyelere çıkartılması için devletin bu okullardan hizmet satın alması önerilmiştir. Özel okulların bu istekleri, 2003 yılında çözüme kavuşturulma yoluna gidilmiştir; ancak bu konuda kesin bir sonuca ulaşılamamıştır.

Özel okullardan devletin hizmet satın alması gerektiğini vurgulayan isimlerden en önemlisi ve yetkilisi Millî Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik'tir. Gelişmiş ülkelerde özel okulların millî eğitim içindeki payının yüzde 60'lara çıktığını dile getiren Çelik, Türkiye'de ise bu oranın yüzde 1,5 olduğuna ve ülkemizde özel okulların yüzde 40 kapasite ile çalıştığına dikkat çekerek 10 bin yoksul öğrencinin devlet bütçesi ile özel okullarda (kolejlerde) okuma imkanı açacaklarını bildirmiştir. Bu projesini, gerçekleştirmek için girişimlerde bulunan Bakan'a olumlu ve olumsuz değerlendirmeler içeren yoğun eleştiriler yöneltmiştir. Yoksul öğrencilerin özel okullarda okutulmasına ilişkin yapılan bu değerlendirmelere Mayıs 2003'te çıkan gazetelerden ulaşılabilir. Bu değerlendirmeler, Türkiye'de özel okullara yaklaşım biçimini ortaya koymaktadır. Kamuoyunda daha çok ideolojik zeminde tartışılan "yoksul öğrencilerin özel okulda okutulması projesi"den, 11 Kasım 2003'te iktidar partisinden bir milletvekilinin önerisi ile geri adım atılmıştır. Başka bir deyişle, bu projeden vazgeçilmiştir.

2001-2002'de ilk ve ortaöğretimde özel öğretim kurumlarının tür, öğrenci ve öğretmen sayılarına göre dağılımı şöyledir:

Ortaöğretimde Özel Okulların Tür, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

Okul Türü	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı			Öğretmen Sayısı
		Toplam	Erkek	Kız	
Özel Türk Okulları	1780	253281	139845	113436	23627
Özel Azınlık Okulları	70	4237	1988	2249	426
Özel Yabancı Okullar	25	7560	3459	4101	748
Özel Uluslararası Okullar	12	592	310	282	71
TOPLAM	1887	265670	145602	120068	24872

(MEB, 2002, 28)

1985’de Türkiye genelinde 300 özel Türk okulu bulunurken bu sayı 2001-2002 öğretim yılında 1780’e yükselmiştir. Özel okulların devlet tarafından teşvik edilmesiyle çok sayıda gerçek ve tüzel kişiler özel okul açma girişiminde bulunmuştur. Ülkede azınlıkların sayısının oldukça az olması nedeniyle, özel okullar daha çok Türkler tarafından açılmıştır ve buralarda okuyan öğrencilerin tamamına yakını Türk’tür. Ancak bazı özel okulların arkasında cemaat ve tarikatların olduğu iddiaları, geçmişte yabancı ve misyoner okullar üzerinde var olan tartışmaların, günümüzde başka bir şekilde yeniden başlamasına neden olmaktadır. Bakanlığın 2003 yılında özel okullardan hizmet satın alma yoluyla “yoksul öğrencilerin özel okullarda okutulması projesi” daha çok bu bağlamda tartışılmıştır (Bkz: Mayıs 2003 tarihli gazeteler). Acaba bu okullar, devletin birlik ve düzenine karşı bir eğitim-öğretim mi yapmaktadır? Çalışmamızın sınırlılığından dolayı konunun bu boyutunu burada tartışmayacağız. Genel anlamda özel okullarla ilgili tartışmalar, sadece bununla da sınırlı değildir. Özel okullara ilişkin değerlendirmeler* olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Olumlu değerlendirmeler:

Bu okullar,

- Öğrenci velilerinin ve özel girişimcilerin eğitim giderlerini üstlenmeleri yoluyla devletin kamu eğitimi giderine destek olmaktadır.

- Rekabet ortamı oluşturduğundan eğitim-öğretimde niteliğin artmasına yol açmaktadır.

- Zengin çocuklarının devlete fazla yük olmadan okuyabilmelerini sağladıkları gibi, vermiş oldukları burslar ile fakir, fakat zeki ve çalışkan çocukların da daha iyi imkanlar içinde okumasına fırsat sağlamaktadır.

- Devletin gözetim ve denetiminde millî eğitimin temel ilkelerine uygun, yabancı dil bilen, ufku geniş, nitelikli elemanlar yetiştirmektedir.

Olumsuz değerlendirmeler:

Bu okullar,

- Kapitalist düzenin destekleyici uzantıları olarak zengin çocuklarını okutmak için kurulmuşlar ve kâr amacı gütmektedir.

* Burada yapılan değerlendirmelere ilişkin ayrıntılı bilgilere, çalışmada kullanılan kaynaklardan ulaşılabilir.

- Eğitimde fırsat eşitliğini bozmaktadır ve haksız rekabet oluşturmaktadır.

- Devletin istediği insan tipini yetiştiremediği gibi yabancı hayranı, tutucu ve hatta gerici elemanlar yetiştirmektedir.

- Öğretim Birliği Yasasına aykırıdır.

Özel okullara karşı yöneltilen bu vb. eleştirilerin sayısını daha da çoğaltmak mümkündür. Bu eleştirilerin bir kısmı siyasî, bir kısmı da bilimsel nitelikteki düşüncelerin yansımasıdır. Bunların üzerinde ayrıca durulmalıdır. Ancak burada bu tartışmalara girilmeyecektir.

Türkiye’de, 1982 Anayasası’nın tanıdığı hak doğrultusunda 1990’lardan sonra vakıflar aracılığıyla özel üniversiteler kurulmuştur. İlk vakıf üniversitesi, özel bir statü ile açılan Bilkent Üniversitesi’dir (1960). Türkiye’de 2002 istatistiklerine göre 76 üniversiteden 23’ü vakıflar kanalıyla açılan özel üniversite statüsündedir. Yeni açılan bu kurumlar, üniversite öğrencilerinin % 4,5’ine öğrenim sağlamaktadır (MEB, 2002, 155).

Türk eğitiminin her kademesinde, resmî okullar statüsünde eğitim-öğretim veren özel okulların varlığı, eğitim-öğretimde tatlı bir rekabeti de beraberinde getirmektedir. Bu rekabet yalnız devlet okullarıyla değil, aynı zamanda kendi aralarında da ortaya çıkmaktadır. Özel okulların tarihine ve eğitim anlayışındaki bazı gelişmelere bakıldığında, bu okulların günümüzde ve gelecekte vazgeçilemez olduğu görülmektedir. Her geçen gün bu okullara, geçici bazı sorunlarına rağmen, daha fazla ilgi olmakta ve buna paralel olarak ta özel okulların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Ancak ülkemizde özel okulların payı genel eğitim içerisinde % 2 bile değildir. Dünya ölçeğinde, özellikle gelişmiş ülkelerde özel okulların payı genel eğitim içerisinde çok daha yüksektir. Örneğin, Japonya’da özel okullara devam eden öğrencilerin toplam öğrenciler içindeki oranı % 10’dur (Cumhuriyet Dergi, 2003, 3). Dünyada ve Türkiye’deki bir çok gelişme ve değişim, özel okulların yaygınlaşmasını gerekli kılmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de “kamu eğitimi” düşün ve uygulaması, Batının etkisiyle, Tanzimat’tan sonra gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmeye paralel olarak, çağdaş anlamda, özel okullar da gelişmiştir. Özel okulların gelişimi ve etkilerine ilişkin bu

çalışmadan çıkarılabilecek bazı sonuç ve öneriler, maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. Türkiye’de özel okulların gelişmesine yabancı ve azınlık okulları öncülük etmiştir. İlk özel okullar, Türklerden çok önce, yabancı ve azınlıklar tarafından açılmıştır. Yabancı ve azınlıkların açmış olduğu bazı özel okullar, insanî nitelikte açılmış görünmelerine karşın siyasî, dinî, kültürel ve ekonomik amaçlar taşımışlar ve bu yüzden de, fırsat buldukça, ülkenin politikasına aykırı etkinliklerde bulunmuşlardır. Ülkenin bağımsızlığına, birlik ve bütünlüğüne aykırı eylemlerde bulunan bu okullara karşı devlet, zaman zaman engel olmaya çalışmış; ancak ekonomik ve siyasî iktidarsızlığı yüzünden bunda başarılı olamamıştır.

2. Türklerin Tanzimat döneminde özel okul açıp açmadıkları kesin bilinmemektedir. İlk açılan Türk özel okulu Mutlakiyet dönemine rastlar.

3. Türkiye’de eğitimde yeni düşün ve uygulamaların gelişmesinde özel okulların önemli etkisi vardır. Bu okullar, genelde nitelikli eğitimin verildiği kurumlardır. Devlet okulları, nitelikli eğitim verme konusunda, çoğu zaman özel okullarla rekabet edememiş ve bu yüzden özel okullar her zaman tercih edilen, gözde eğitim kurumları olmuştur.

4. Cumhuriyetin ilk yıllarında, yabancı ve azınlıklara ait çoğu özel okulların zararlı etkileri bilindiğinden, özel okullara karşı önemli tedbirler alınmıştır. Lozan Andlaşmasında bu konu üzerinde önemle durulmuş, 3 Mart 1924’te çıkarılan Öğretim Birliği Yasası ile tüm eğitim işleri Eğitim Bakanlığı bünyesinde toplanmış ve 1924’ten itibaren azınlık ve yabancı okullarda dinî propaganda yasaklanarak tüm okullar devletin gözetim ve denetimine alınmıştır. Devletin her türlü politikasına aykırı eğitim-öğretim yasaklanmıştır. 1926’dan sonra çıkarılan genelgeler ve yeni düzenlemelerle yabancı ve azınlıklara ait özel okulların faaliyet alanları sınırlandırılmış ve gelişmeleri dondurulmuştur.

5. Yabancı ve azınlıkların özel okullarına sınırlama getiren devlet, kendi kontrolünde özel girişimcilerin de eğitime katkı sağlamasını istemiştir. Bu amaçla 31 Ocak 1928’de Türk Eğitim Derneği (TED) kurulmuştur. Bu Derneğin ilk Genel Başkanı dönemin Başbakanı İsmet İnönü’dür. Mayıs 1931’de ilk özel okulunu açan bu derneğin bugün değişik illerde 16 koleji vardır.

6. 1960’lara kadar devlet kontrolünde sınırlı bir şekilde gelişen özel okullarda, bu tarihten sonra yeniden hareketlenmeler başlamıştır. İlk olarak, özel yüksek okullar ile başlayan hareketlenmeler, 1971’de bu okulların kapatılmalarıyla sonuçlanmıştır. 1985’ten sonraki çıkarılan kanun ve yönetmeliklerle özel okullar önünde bulunan engeller bir bir kaldırılmış ve bu okullar devlet tarafından teşvik edilmiştir.

7. 1965’te çıkarılan 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu, Türk, yabancı, azınlık tüm özel okullarla ilgili hukukî bir düzenleme getirmiştir. Daha sonraki yıllarda kanunun bazı maddelerinde yapılan değişiklikler ve bu kanunla ilgili olarak 23.06.1985’te çıkarılan yönetmelik ve diğer yönetmelikler, özel ve tüzel kişilerin özel okul açma girişimlerini kolaylaştırmış ve böylelikle 1985’te ortaöğretimde kolej niteliğinde açılan özel okulların sayısı hızla artmıştır. 1982 Anayasası’nın vakıflar aracılığıyla özel üniversitelerin de açılabileceğini öngörmesi sonucu, 1990’lardan sonra bu kurumlar da açılmaya başlamıştır. Günümüzde her düzeyde özel eğitim-öğretim kurumu hizmet vermektedir. Bunların sayısı gün geçtikçe çoğalmakta ve buna paralel olarak da özel eğitim-öğretim kurumlarına ilgi artmaktadır. Bu kurumlar, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de nitelikli eğitim-öğretim yapan okullar olarak bilinmektedir.

8. Anayasa ve ilgili düzenlemelere göre, düzeyleri ne olursa olsun tüm özel okullar, faaliyetlerini sadece kazanç sağlamak amacıyla düzenleyemezler. Ancak, Türk millî eğitiminin amaç ve ilkeleri doğrultusunda kalitesini yükseltmek, gelişmelerine fırsat ve imkân verecek yatırımlar ve hizmetler yapmak üzere gelir sağlayabilirler.

9. Tüm özel okullar, Millî Eğitim Bakanlığı’nın gözetim ve denetimindedir. Ancak bu okullarla ilgili tartışmalar, genelde ideolojik bağlamda yapılmaktadır. Özel okulların işleyişinden çok, doğrudan varlığına dönük yapılan bu tartışmalar, “eğitim hakkı”, “eğitim özgürlüğü”, “eğitimde fırsat eşitliği”, “paralı eğitim”, “kamu eğitimi”, “eğitimde nitelik arayışı ve rekabet”, “eğitim politikası” vb. başlıklar altında toplanabilir. Özel okullara en çok yöneltilen eleştirilerden birisi, bu okulların eğitimde fırsat eşitliğini bozduğu yönündedir.

10. Özel okullar, ülkenin ekonomik ve siyasî istikrarsızlığından kolayca etkilenen

kurumlardır. 1990'larda ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalımdan olumsuz etkilenen özel okullar, eksik öğrenci kapasitesi ile eğitim-öğretim yapmaktadır. Ortalama % 40 eksik kapasite ile çalışan bu kurumlara hükümet, hizmet satın alma yoluyla 2003 yılında destek olmak istemiştir. Ancak bazı kaygılar yüzünden, özel okullara verilmek istenen bu destekten vazgeçilmiştir.

11. Özel okulların gelişimi ve etkileri konusunda Türk eğitim tarihinden çıkarılan sonuçlar, bu konuda yapılacak öneriler konusunda az çok bir fikir vermektedir. Bu sonuçlara uygun olarak özet olarak şöyle bir öneride bulunulabilir:

Özel okullara, devlet desteği artırılmalıdır. Dünya ve Türkiye'deki gelişmeler ve eğitimdeki yönelimler bu desteği zorunlu kılmaktadır. Ancak özel okulların, devlet okulları ile erişilmek istenen amaçlara doğrultusunda eğitim-öğretim yapmaları için sıkı kontrol ve denetim altında tutulmaları gerekir. Bu okulların denetim ve kontrolü için yapılan yasal düzenlemelerin, devletin ekonomik ve siyasal yönden zayıf olduğu dönemlerde yalnız kağıt üzerinde kaldığı unutulmamalı ve bu okullar üzerinde özenle durulmalı ve bunlara yöneltilen eleştiriler bilimsel bir yaklaşımla değerlendirilip uygun politikalar geliştirilmelidir.

KAYNAKLAR

- AKYÜZ, Y. (1970). Abdülhamid Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge. **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**. Cilt 3, s. 121-130.
- AKYÜZ, Y. (1978). **Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)**. Ankara: Doğan Basımevi.
- AKYÜZ, Y. (1992). Cevdet Paşanın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası. **Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi**. Sayı 3, s. 85-114.
- AKYÜZ, Y. (2001). **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e)**. Genişletilmiş 8. Baskı. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Cumhuriyet Dergi Eğitim Özel Sayısı**. 2 Haziran 2003.
- ÇİFTÇİ, A. (1995). **Türk Eğitim Hukuku**. Ankara.
- DİKMEN, O. (1971). **Özel Yüksek Okullar Meselesi**. İstanbul: Cahit Matbaası.
- ERDOĞAN, İ. (Ed.). (2002). **Özel Okullar ve Eğitimde Kalite** (Sempozyum:14-16 Şubat

- 2002). Antalya: Özel Okullar Derneği Yayınları.
- ERGİN, O. (1977). **Türk Maarif Tarihi**. Cilt 1-2, İstanbul: Eser Matbaası.
- HATİPOĞLU, M. T. (2000). **Türkiye Üniversite Tarihi**. Ankara: Selvi Yayınları.
- İTO (1997). **Özel Okulların Sorunları ve Çözüm Önerileri** (Panel:15 Nisan 1997). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası yayınları.
- İTO (1999). **Ulusal Eğitimde Özel Okulların Yeri ve Sorunları** (Panel: 11 Haziran 1999). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- KANAD, H. F. (1948). **Pedagoji Tarihi**. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- KÖSE, R. (1997). Üniversiteye Giriş ve Liselerimiz. **Hacettepe Journal Education**. s.261-270.
- MAHMUT C. (2002). **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçesi Teşkilât ve İcraatı** (Yayına Hazırlayan: M. Ergün vd.). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MEB. (2002). **2002 Yılında Millî Eğitim**. Ankara: Millî Eğitim Yayınları.
- MEB Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü (1994). **625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu**. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.
- Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler**. (1946). Cilt 1. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.
- OKÇABOL, R. (2001). **Eğitim Hakkı: Gerçekleştirilemeyen Bir İlke**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- ÖNCÜL, R. (2000). **Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü**. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ÖZBEK, N. (2000). **Türkiye'deki Yabancıların Öğrenim ve Öğretim Özgürlüğü**. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- ÖZKAYA, N. (1993). Özel Eğitim Kurumlarının Eğitim Sistemimizdeki ve Sosyoekonomik Yapı İçindeki Yeri. **Türkiye ve Dünyada Özel Eğitim Kurumlarının Yeri ve Önemi** (14 Ekim 1992- Seminer). İstanbul: İTO Yayınları, s. 7-22.
- SEVİNÇ, N. (1975). **Ajan Okulları**. İstanbul.
- TAN, M. (1987). Eğitimde Fırsat Eşitliği. **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**. Cilt 20, sayı 1-2, s.245-259.
- TANİLLİ, S. (1962). **Anayasalar ve Siyasal Belgeler**. Ankara.

TED Halkla İlişkiler Birimi. (2003).**Türk Eğitim Derneği Tarihçesi** (broşür). Ankara.
T. C. Resmî Gazete (2 Ağustos 2002). Sayı: 24841,s.1-10.
TOZLU, N. (1991). **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**. Ankara: Akçağ Yayınları.
ÜNDER, H. (1999). Tevhid-i Tedrisat: Gerekçe ve Uygulama. **Öğretim Birliğinin 75. Yılı**

Eğitim Bilimlerinin Dünü, Bugünü ve Yarını Sempozyumu. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları. s.79-94.
VAHAPOLU, M. H. (1990). **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**. İstanbul.
Vatan Gazetesi (4 ve7 Eylül 2002) s.19 ve17.